

EL NOMENCLÀTOR DELS CARRERS D'ELX I LES SEUES MODIFICACIONS

Jaume FRAU VICENTE¹

Resum: A l'octubre de 1849 es presenta el primer plànol geomètric de la ciutat d'Elx desenvolupat per aplicació de la RO de 25 de juliol de 1846. A part de figurar els carrers i places i edificis més notables, s'hi presenta la proposta d'alineacions amb la finalitat de millorar l'aspecte urbà. Des de llavors, la posterior ciutat d'Elx, ha crescut molt i els seus plànols han anat fent-se més precisos. L'ampliació de la superfície urbanitzada i, per tant d'espais públics (carrers, places, jardins, etc.), ha necessitat de noms amb els quals designar-los. Però no solament aquest ha sigut el motiu d'aquest treball, sinó, el que lligat a moments històrics concrets, els noms que figuraven han sigut modificats per uns altres més afins a les idees polítiques del moment. En algun cas particular ha tingut a veure amb la vàlua d'algun personatge de la cultura, la ciència o el seu origen il·licità el que ha prevalgut per a algun canvi de denominació. Quant a fets històrics que han facilitat els grans canvis de denominació de carrers en destacaria tres: el període de la II República i Guerra Civil, l'etapa franquista i el període democràtic. Finalitze amb la proposta que els representants municipals haurien de consensuar les designacions dels noms amb els quals referir els espais públics i, així, evitar al seu torn, canviar els ja assignats, ja que no és només un canvi documental, perquè afecta a empreses, comerços, particulars, etc.

Paraules clau: primer plànol geomètric, noms carrers, Elx, República, Guerra Civil, franquisme, període democràtic.

Title: The naming of the streets of Elx and its modifications.

Abstract: The first geometric map of the city of Elx, developed by the application of the RO from July 25th 1846, was presented in October 1849. The map showed the most important streets, squares and buildings but it also presents the alignment proposal which aim is to improve the urban cityscape. Since then, the city has grown significantly, and its maps have become more precise. The expansion of the developed area and public spaces (streets, squares, gardens, etc.) has provoked a need to name these new places. This is one of the main points of the article. However, it also focuses on the idea that throughout the time some names have been modified according to the political ideology of a

¹ Adreça de contacte
jaimejfrauicente@gmail.com

specific historical period. In some particular cases, the modification of a name is due to the recognition of an individual from the cultural or scientific world, or somebody from Elche. Concerning the historical circumstances that have allowed the major changes in the names of some streets, we highlight three particular ones: the period of the Second Republic and Civil War, the Francoist regime and the democratic period. The article finishes with a proposal that concerns the municipal representatives and the way they should agree to designate the names for public areas, trying to avoid the change of assigned names since this could affect companies, small businesses and individuals.

Keywords: first geometric plane, street names, Elx, Republic, Civil War, Francoist stage, democratic period.

1. INTRODUCCIÓ

En recórrer els carrers de qualsevol població espanyola, ens trobem dedicatòries que per un motiu o un altre ens resulten familiars perquè corresponen a una persona reconeguda dins de qualsevol branca de la cultura o la ciència, o d'altres àmbits, com ara la política, la religió, herois nacionals, etc. En altres casos, els noms corresponen a personatges d'àmbit local i són coneguts pels veïns. Això quant a persones, perquè també trobem que poden fer referència a llocs, ciutats, característiques d'un espai i un ampli ventall de possibilitats que anirem observant en repassar la llista de carrers d'Elx. En qualsevol cas, amb el pas del temps, alguns dels titulars poden perdre vigència i van oblidant-se els motius que van donar lloc a la dedicatòria, fins i tot pel veïnat del mateix carrer.

En el cas particular d'Elx, es pot observar en la *Història de Elche* d'Alejandro Ramos que en el nomenclàtor de la llista de carrers inclosa en molts casos s'afeg: «Sin datos», tant per a personatges com per a denominacions amb un altre origen. Per a pal·liar aquesta situació, vaig emprendre l'estudi de l'evolució d'aquest nomenclàtor des que el 1849 es formalitza el primer plànol oficial de la «Villa de Elche» pel mestre d'obres Josep González, amb la qual cosa s'han consultat les actes municipals i altres documents, com padrons, plànols i mapes. El testimoni oral d'alguns veïns i coneguts d'avançada edat –i excel·lent memòria– ha constituït una altra font fonamental per a cobrir uns buits que els documents escrits no resolien, aquesta informació ha sigut fonamental, en particular, per al període anterior a la meua arribada a Elx, el 1959.

Com a viatger havia passejat pels carrers de l'Elx de la segona meitat de la dècada dels 1950 del segle xx, dels quals tinc memòria, i la meua arribada a la ciutat es produïa, habitualment per ferrocarril, amb la qual cosa després de baixar del vagó, solia fixar-me en l'alta i recta palmera que s'alçava a la platja de vies,² i del que jo recorde que la

² Els termes ferroviaris han sigut facilitats per José Vicente Coves Navarro, membre de l'Associació Alacantina d'Amics del Ferrocarril. Quant a la marquesina a què referisc, el Sr. Coves amplia la informació indicant que era «metàlica, amb el sostre de zinc i armadura de fusta, suportada per sis columnes de fosa». Així mateix, m'informa que en alguna crònica periodística de principis del segle xx es recull el nom de l'*Oliva* per a referir-se a aquesta palmera.

meua mare, il·licitana de naixement, em deia que el seu nom era el *Fadrí*. L'àmplia marquesina de l'estació matisava la lluminositat mediterrània i embolicava en penombra intensa les portes d'entrada a l'edifici i la bàscula de pes de maletes i equipatges amb la seua plataforma flotant metàl·lica, reblada a unes fines platines de ferro oxidat. A la dreta del marc de la porta que donava accés a la sala d'espera i taquilla d'expedició de bitllets, l'oval de fosa de l'Institut Geogràfic Nacional en el qual s'indicava l'altura sobre el nivell mitjà del Mediterrani a Alacant, que marcava 88,8 m –aquesta placa desapareix el 1977 a causa de l'enderrocament de l'estació–.

A l'eixida, una fila de tartanes amb egua junyida esperava els viatgers que pogueren fer ús del servei. Nosaltres recorriem el passeig que es prolongava quasi fins a la coneguda com a casa de Gómez, després de baixar l'àmplia escalinata. Per davant de la Calaforra passàvem pel carrer Sant Pere –aleshores San Pedro–, que va ser un dels primers carrers dels quals vaig aprendre el nom, entre altres motius perquè era per a vianants i, recorrent els carrerons que envoltaven el mercat, arribàvem a la *plaza i Baix*, com l'anomenava la meua mare. Creuàvem el pont i arribàvem al carrer Camilo Flammarión –de qui prompte vaig saber que es tractava d'un astrònom–, on vivien els parents de la meua mare. Allò va constituir el meu tímid inici per l'interés de les dedicatòries dels carrers.

Però l'interés per deixar constància per al futur de les designacions que han tingut els carrers d'Elx va esdevenir amb el pas del règim polític en el qual vaig nàixer, la dictadura del general Franco, per decisió majoritària del poble espanyol, a la Democràcia. Amb això alguns noms que es van designar i van substituir a uns altres que estaven denominant un determinat espai van ser, al seu torn, canviats, bé pels tradicionals que el poble no havia oblidat, bé per uns altres més concordes amb la nova situació política. Amb aquesta obstinació, em vaig posar a ordenar cronològicament els canvis de designació dels carrers d'Elx i puc concretar de manera esquemàtica els moments en què hi ha hagut modificacions ben puntuals, ben massives, que explique breument, associant-ho al moment polític que es viu.

Punt de partida: 1849, amb el regnat d'Isabel II es publica la Reial Ordre de 25 de juliol de 1846 per la qual els pobles i les ciutats d'Espanya han de confeccionar el plànol geomètric i propostes de millora de la llista de carrers (alineacions, ample, encintat de voreres, etc). Els carrers figuren en l'apartat següent: «Carrers que són històrics: la Vila, el Raval o Moreria i el Raval de Santa Teresa».

Fig. 1. *Plano Geométrico de la Villa de Elche*, P9/4, AHME.
(Orientació nord-sud: sentit esquerra-dreta.)

El 1868, amb el triomf de la Revolució i el començament del seixenni democràtic, amb els diversos governs: la breu experiència monàrquica amb el rei Amadeu I, que ens va donar el títol de ciutat per a Elx, i posteriorment els republicans, no es produeixen grans canvis en la designació dels noms que figuren als carrers i places encara que s'evidencia el rebuig a la monarquia i en els primers dies d'octubre es procedeix a substituir el «paseo de la Reina» pel «paseo de Emilio Santamaría», prohoms liberal i republicà il·licità.

Després de la restauració borbònica, amb el rei Alfons XII, des de finals de 1874, es designaran alguns carrers que no tenien nom definit o a modificar-ne alguns puntualment. Així, el tram de la carretera de Múrcia a l'Alt de les Talaies que transcorre entre el pont de Santa Teresa i la plaça de Baix –en l'acta figura com: «La emplazada desde la Travesía de la Rambla del Arrabal hasta la Plaza Mayor, será calle Alfonso XII»–, estarà dedicada al monarca Alfons XII a l'octubre de 1897 i la que mai, a nivell popular ha perdut el seu apel·latiu de *calle Ancha*/carrer Ample, va ser dedicada al polític artífex d'aquest fet històric, Cánovas del Castillo. Amb la mateixa data, el carrer conegut de *San Gerónimo*, es retolarà a la memòria del *obispo Tormo*/bisbe Tormo.

Amb el canvi de segle observarem modificacions de noms tradicionals per altres de científics, així, per exemple, Sant Jordi per Santia-

go Ramón y Cajal; fills il·lustres d'Elx, com ara *San Miguel* per *Abad Pons*; topònims històrics per fills adoptius o personatges de la cultura: carrer de l'Empedrat per Canónigo Torres o plaça de les Barques per *plaza de Cervantes*, etc., fins i tot, una data d'elevat valor simbòlic com el *1º de Mayo*, des de 1910, substituirà a la popular plaça del Raval.

La creació de nous Barris donarà lloc a noves denominacions, personatges lligats a la història d'Elx (Infante/Infant Don Manuel) o bé personalitats locals (Joaquín Santo), així com a herois morts de la Guerra d'Àfrica (teniente/inent Ruiz Bru), etc.; fins i tot, una de les primeres dones a figurar en la llista de carrers arriba amb Concepción Arenal.

Fins al moment en què la monarquia novament és substituïda per una nova República, el 14 d'abril de 1931, veiem que hi ha aquesta varietat que ampliaré en els apartats següents: «Carrers fins a començaments del segle xx» i «Els carrers que es creen amb la construcció del *Nuevo Puente*». El període que abasta la Segona República i la Guerra Civil provocarà un «alçar les estovalles» i per tandes es canviaran noms de personalitats diferents per altres noves afins a les idees republicanes (*Reina Victoria* per *capitanes Galán y García Hernández* o, *Alfonso XII* per *capitán Sediles*). Per descomptat, la plaça de Baix, que en aquell moment era de la *Constitución*, en referència a la constitució de la Restauració, es modifica per *plaza de la República...*, els hagiònims i advocacions marianes són pràcticament eliminats. Així *Salvador Seguí* (el noi del Sucre), va substituir el carrer *San Agatángelo* i *Félix Lorenzo* (Heliófilo) al carrer de los *Desamparados*, etc., però ho veurem més detingudament amb més exemples en l'apartat següent: «Canvis de designació en el període de la República i Guerra Civil».

Durant la postguerra, els governants de la Dictadura, com era d'esperar, s'aplicaren a canviar la retolació dels espais públics i assignaren el nom dels herois del *Alzamiento* a places i carrers, així aparegueren els carrers dels generals Moscardó, Yagüe o Mola o de polítics afins a la sublevació militar: José Antonio, Calvo Sotelo, Onésimo Redondo, etc. Òbviament, noms com ara *plaza de la República* seran retirats i substituïts per altres que feien referència al *Caudillo*, la *plaza del Generalísimo* n'és un exemple. Amb el desenvolupament urbà d'Elx, en particular al nord de la via del ferrocarril, s'obriran nous carrers i aquests rebran els noms dels «caídos por Dios y por España», els quals s'assignaran per sorteig; des de finals de març de 1957, s'aniran completant els carrers existents i estenen-se pels diversos barris de la ciutat, com ara la Llotja-Altavix, el Pla de Sant Josep, les Portes Encarnades-Escorxador, etc. i que veurem en l'apartat següent: «Carrers de 'Caídos por Dios y por España'. Etapa franquista».

Al novembre de 1975, després de la mort del dictador i superats els intents de bloqueig, Espanya s'obri a la democràcia. El 19 d'abril de 1979, Elx estrena la nova etapa democràtica amb l'alcalde Ramón Pastor Castell al front de la corporació municipal. Abans d'un mes aquesta corporació ja havia presentat les mocions corresponents per a canviar la retolació dels principals espais urbans de la ciutat. La *plaza del Generalísimo* recuperà el nom popular de plaça de Baix; el mateix ocorregué amb el carrer Calvo Sotelo i la plaça José Antonio que passaran a ser la Corredora i la Glorieta, respectivament; la resta de canvis de denominació s'aniran produint gradualment i, amb l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia i la legislació referent a l'ús del valencià, el 1984 es proposà retolar els carrers tradicionals en valencià i tots els carrers i places seran denominats carrer i plaça, com veurem en l'apartat següent: «Carrers de la democràcia».

Finalment, ens endinsarem en els carrers que al començament del segle XXI fiten els límits de la ciutat en l'apartat «Carrers que posen límits a l'Elx de començaments del segle XXI». Esment a part mereix l'acord municipal del període final d'aquest treball en el qual s'aprova que en les noves designacions d'espais públics tinguen prevalença els noms de dones sobre els d'hòmens; a més a més, el procés de substitució de noms vigents per uns altres continua, amb els inconvenients que això comporta a efectes comercials, fiscals, de comunicació, etc., circumstància que, a vegades, es manifesta en queixes del veïnatge.

Finalment, dedicarem un xicotet apartat per a tractar alguns espais públics que, per la seua raresa, desconeixement de l'origen o altres motius, mereixen una ressenya. Ho tractarem en l'apartat «Un carrer estudiant a fons: Alfons XII. Espais varis. Curiositats».

2. CARRERS QUE SÓN HISTÒRICS: LA VILA, EL RAVAL O MORERIA I EL RAVAL DE SANTA TERESA

He inclòs en aquest apartat els tres espais referits en el títol tot i que, cronològicament, hi ha una relativa distància entre els dos primers i el tercer; tots tres formen part del plànol que prenc com a origen d'aquest treball, el citat plànol de 1849, delimitat per Josep González. Una vegada explicat aquest extrem, passe al seu desenvolupament.

Els carrers que hereten els conqueridors cristians de la «medina» musulmana estan enquadrats en el polígon conegut com la Vila. Els límits són clars: per l'oest, el llit del riu Vinalopó o Rambla. Pel sud, la muralla sud, que des de la «Puerta del Concejo o de Guardamar» s'estén per l'actual Corredora fins al carrer del Trinquet. Aquest carrer, que enllaça amb la muralla est del bastió de la Calaforra i s'allarga

pel carrer Fatxo, formarien el límit est. El polígon, quasi quadrangular, es tanca amb la muralla nord que, des del final del carrer Fatxo, on en la confluència amb el carrer Diagonal de Palau es poden observar els fonaments de la torre de Get, es dirigeix al Palau d'Altamira. Ací trobarem els carrers més antics de la ciutat, tot i que molt alterats en el traçat i aspecte. Seguint la denominació que tenen en el plànol oficial, i amb l'ortografia que hi figura, delinea el 1849 per Josep González, ens trobem, seguint amb l'ordre de prelación que els dona, amb direcció nord-sud les següents: *calle del Trinquete, calle de San Gerónimo, calle de N. S. de la Asunción, calle de Tras Palacio, calle Mayor, calle del Relox, calle de San Pedro, callejón del Cortijo* i *calle de la Victoria*.

En direcció est-oest, els següents: *calle de Casas de la Virgen, calle de Iladores, calle de Uberna, calle de la Feria, calle de Alvado, calle del Horno, calle de las Almas, calle de la Hereta Alta* i *calle de San Jayme*. En aquest espai, com es pot imaginar, existien, així mateix, places i *plazuelas* –així són denominades–, i on es trobaven habitualment edificis d'importància i funcions diverses, com ara religiosa, civil o econòmica: *parroquia de Sta. María, Plazuela de Sta. Isabel* amb una façana de l'edifici antic de la Calaforra i del palau del bisbe, *Hermta. de San Sebastián en la calle Mayor* i *Palacio del Exmo. Sor. Conde de Altamira y Carseles. Plazuela de Sta. Barbara, Plaza Nueva, Plaza de la Fruta (fuente)*. La denominada *Lonja y Casas Consistoriales* constituïen la *Puerta principal de la Vila* i el centre de govern de la mateixa, respectivament.

D'altra banda, el Raval, creat per albergar els musulmans després de la conquesta, està constituït pels carrers següents, que, seguint el criteri anterior, són, de nord a sud: *Puerta de la Arraval de San Juan, Calle de San Juan, Travesía a la Rambla, Calle del Filet, Calle del Fosar, Calle de Abadía, Calle de S. Geronimo, Calle de la Aurora, Calle de Espí, Calle de San Roque, Calle de Abajo, Calle Mayor de la Arraval de S. Juan, Camino viejo de Guardar, Camino nuevo de Id*. En direcció est-oest, i amb el mateix criteri estan els carrers: *Calle de N. S. de la Leche, Calle del Rector, Calle del Horno Hondo, Calle salida á las Tahullas, Calle de N. S. de la Soledad, Calle de Box y Rosario, Calle del Lago, Calle de San Pasqual, Puerta de la Rambla, Calle de N. S. del Rosario, Calle del Gallo, Calle de N. S. de la Asunción, Calle del Rastro, Calle de la Estrella, Bajada a la Rambla, Puerta de las Tahullas*. Igualment, ací també es van establir places i *plazuelas* on se situaven edificis públics amb les funcions comentades: *Plazuela de Id. (San Juan)*, on es trobava la porta principal de l'església de *Sn. Juan Bautista; Plaza*

Mayor del Arraval de S. Juan (fuente), en la qual es trobava la *Lonja* i casa de l'extingit *Ajuntamiento del Arrl. de San Juan* i la casa que fou *Pósito*.

A mitjans del segle XVIII s'obrí el primer espai urbà en el marge oest del riu: el Raval de Santa Teresa, en el qual s'observen amb claredat dos moments diferents quant al desenvolupament. En un primer moment, la zona sud, al voltant del convent de Sant Josep «en el dia és el Sto. Hospital» i *Tersera Orden*, amb un traçat quasi anàrquic de la llista de carrers i la zona nord, promoguda pel duc d'Arcos i Marqués d'Elx amb una planimetria ortogonal dels carrers. Així, en la primera zona, trobem els carrers de *S. Ana*,³ *San Jose*, *plazuela de Polo*, *calle de San Son* i les transversals *calle del Horno* i *calle del Algibe*. En la zona de plànol ortogonal, els carrers que ens trobem són en sentit nord-sud: *calle Honda*, *de Aspe*, *de la Sénia*, *de Santa Teresa*, *de los Gitanos* i les seues transversals de direcció est-oest: *Calle Mayor*, *de la Verónica* i de *Sn Antonio*. *Puente y Plazuela de Id. (fuente margen Izda.)*, *Cuartel de Cavalleria*. *A.- Posos*.

Es pot constatar que les dedicatòries dels espais públics: carrers i places, a sants, advocacions o elements relacionats amb l'Església arriben a ser quasi la meitat dels noms designats i en quantitat molt pròxima són topònims, la resta correspon a cognoms il·lustres i altres dedicatòries.⁴

3. CARRERS FINS A COMENÇAMENTS DEL SEGLE XX

Hi ha molts treballs en què s'analitza l'evolució de la ciutat d'Elx des d'aquest moment en què ho hem deixat fins al moment en què es delinea el plànol de partida i les seues ampliacions fins als albors del segle XX, per això, tan sols relataré els grans espais que es crearan com a prolongació de la ciutat per l'est, ocupant horts.

En primer lloc els carrers que figuren en el plànol i estan situats entre la Vila i el Raval, en direcció nord sud i que s'entén que la part oest d'aquest espai va constituir el conegut com «La Pobra cristiana de S. Jorge»: *Calle de Ntra. Sra. del Carmen*, *Calle Comisario*, *Calle de N. Sra. de los Desamp.*, *Calle de San Ysidro*, *Calle del Salvador*, *Calle de Sta. Barbara*, *Callejón de la Bodega*, *Calle de los Stos. de la Piedra*, *Calle de las Monjas*, que posava el límit per l'est a l'espai que va ocupar el *Convento de las Monjas de la Encarnación*; *Calle de la Higuera*, *Calle de la Olivereta*, *Calle del Empedrado*, *Calle del Piñon*, *Calle de la Almórida*, *Puerta de la Moreria*, *Calle de San Joaquín*, *Calle de Conrrado*, *Calle de los Solares*, *Calle Nueva de S. Antonio*, *Calle de*

³ José V. Bonete, llicenciat en Belles Arts, el dia 11 de juny de 2014, dins del programa d'activitats de l'Institut Alacantí de Cultura Juan Gil Albert: «Descobreix una obra. Art en Valor» comenta les característiques de l'església de Sant Josep i, entre les observacions que realitza, indica que una de les capelles està dedicada a Santa Anna, mare de Maria, àvia, per tant, de Jesús, a la qual se li tenia una especial devoció i, com aquest carrer es dirigeix cap a la citada església, és possible que per totes aquestes circumstàncies li donaren aquest nom quan aquest espai començà a urbanitzar-se, a les acaballes dels segles XVII-XVIII.

⁴ Es pot ampliar aquest aspecte en Joan CASTAÑO - Gabriel SANSANO (1992), *Congrés d'onomàstica. XVII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, Universitat d'Alacant, Barcelona, 27 a 29-2-1992.

San Jorje. I, en direcció est-oest: *Bajada al Huerto de Gil*, *Bajada al Puente*, *Puerta de Orihuela*, *Calle de San Miguel*, *Calle de la Troneta*, *Calle Puerta chica de Id. (Salvador)*, *Calle de los Arboles*, *Barrio de Saravia*, *Calle de N. S. del Remedio*, *Calle del Angel de la Guarda*, *Rincón de S. Jorje*, *Bajada a la Rambla*. Les places i *plazuelas*: *Plaza Mayor* (que representava el límit més clar entre la Vila i extramurs), *Plazuela de las Barcas*, *Plazuela del Salvador*, amb l'Església de Sant Salvador; *Plazuela de las Carretas*.

L'ocupació d'horts cap a l'est de la Vila ens deixa els següents carrers, en direcció nord-sud: *Calle Puerta de Alicante*, *Calle San Agatanjelo*, *Calle San Franco*. *Javier*, *Calle de la Barrera*, *Calle Puente de los Ortizes*, *Calle del Conde* i *Calle Ancha*. I en sentit est-oest: *Calle Barrio del Clero*, *Calle San Vicente*, *Calle de Sta. Lucía*, *Calle de Alpujarra*, *Calle de la Corredera*. En la *Plaza de la Merced* es troba el *Conv. de N. S. de la Merced*. Altres llocs que se citen: *Pescadería*, *Porticos* y *Paseo (fuentes en el lado sur)*.

Posteriorment anaren apareixent altres barriades que ocuparan horts de palmeres a l'est de la població: *Barrio del Carmen*, *Barrio de Chinchilla*, *Barrio de les Pataes*, etc. Per a, finalment, després de la construcció del pont de Canalejas o pont Nou es desenvolupa tot el «Barrio de el Nuevo Puente» i els eixamples corresponents (procés aquest que abasta fins als anys 70 del segle XX). Els carrers d'aquests espais reconeixien a personatges locals i històrics com ara *Don José Ramos*, *Infante Don Manuel*, *Velarde*, *Daoíz*, *Antonio Flores*, *Andrés Torrejón*, *Espartero* (Alfons X el Savi), etc.

A manera de resum, es pot dir que el nomenclàtor ha patit lleugeres variacions abans del canvi de segle, així veurem com polítics, un humanista i bisbes veuen que els seus noms ocupen espais que tradicionalment eren de topònims locals o sants: el carrer *de los Árboles* (actualment carrer Hospital), *Barrio de Sarabia*, *Solares*, la Fira, seran, respectivament, *Sagasta*, *Luis Vives*, *Castelar* i *Obispo Rocamora* i les citades en la introducció *Ancha* o *San Gerónimo (sic)*, per *Cánovas* i *Obispo Tormo*.

4. ELS CARRERS QUE ES CREEN AMB LA CONSTRUCCIÓ DEL PONT NOU

Ací cal distingir l'espai més pròxim al nou pont (*punte de Canalejas* com a nom oficial) que rebrà, com és obvi, el nom de «Barrio del Nuevo Puente» i que s'obrí en el marge oest del riu Vinalopó, des de la via principal que és l'alternativa al traçat inicial de la carretera de l'«Alto de las Atalayas a Murcia» i que rebé el nom de la reina consort

en aqueix moment, *reina Victoria*, cap al nord, en busca del traçat del ferrocarril, i que *s'ostenia*, cap a l'oest, en una primera fase fins al carrer Jorge Juan i molt ràpid s'amplià en el que es qualificà com el «ensanche del Nuevo Puente» fins al barranc del Muladar, amb límit definit pel carrer Concepción Arenal, la primera dona de la llista de carrers il·licitans no lligada a santedat o advocació mariana. Altres barris que aniran desenvolupant-se en zones pròximes seran els de l'Asil, la Torre o el Quarter de Cavalleria. En ells es reconegué a Asunción Ibarra i Fernanda Santamaría com les impulsores de l'Asil. Un reconeixement especial tingueren els metges Dr. Fajarnés, Dr. Sapeña i Dr. Ferrán; igualment es va reconèixer la personalitat del president de la I República Espanyola, una vegada superada la dictadura de Miguel Primo de Rivera, anomenant *Nicolás Salmerón* l'actual carrer Poeta Miguel Hernández.

Com pot observar-se en el plànol d'aquestes zones de la ciutat, la planimetria ha sigut preparada des de l'Ajuntament, amb la qual cosa el traçat ortogonal dels carrers, excepte algun cas aïllat (vessant d'aigües convergent al camí Vell d'Asp, actual Mestre Serrano), va configurar les línies generals. Ample de carrers, encintat de voreres, plantació d'arbrat, etc. seran les línies generals des del punt de vista planimètric. Quant a la nomenclatura de la llista de carrers que és el tema que ens ocupa, veiem aparèixer dedicatòries a personatges il·licitans o lligats a la noblesa il·licitana, com Blas Valero, Cristóbal Sanz, Emigdio Santamaría i Doctor Caro o els, marquesos de Molins (carrer dels Arbres), *Carrús* i *Asprillas*. Uns anys més tard les dedicades a herois il·licitans que van donar la seua vida en la guerra d'Àfrica com l'*Alfèrez Cosidó* i els *Teniente Ganga* i *Teniente Ruiz Bru*. Igualment veuen el seu nom associat a carrers d'aquests nous espais personatges de la cultura i la ciència com Calderón de la Barca, Lope de Vega i Benito Pérez Galdós, entre els primers i Camilo Flammarión, entre els segons.

La llista de carrers tradicional també patirà algun lleuger canvi a favor de noms de la cultura o la història, com Cervantes (plaça de les Barques), Hernán Cortés, Colón (carrer Espí), Pelayo (travessia de Sant Roc)... o de personalitats públiques il·licitanes com *Capitán Lagier* (*Santa Lucía o del Mesón –de Tadea-*), *José Revenga* (Uberna) i *Comandante Ferrández* (Major). També veuran el seu nom associat a un carrer il·licità polític com *Canalejas* (Corredora), *Pi y Margall* (Almòrida) i *Joaquín Costa* (*Calle del Teatro*, actual plaça de la Constitució) o un dels fundadors del Cercle Obrer Il·licità, Juan Bautista Sala Macià (carrer del Retor).

Amb l'esdeveniment de la instauració de la citada Dictadura, el tram de «carretera» entre el carrer pont dels Ortissos i Dr. Jiménez Díaz (primer tram de Joan Carles I), va estar dedicada al general Primo de Rivera, que amb la seua caiguda, va donar lloc al fet que es designara com a Blasco Ibáñez. Punt a part mereix atenció el canvi de nom, després de discussió, del carrer Porta d'Alacant per Wilson, en honor al president americà que va afavorir la fi de la Primera Guerra Mundial. Nom aquest que desconec fins a quin punt va tenir pervivència i realitat social perquè en cap de les actes següents consultades apareix aquesta denominació, excepte en l'ús oficial de la divisió del terme a efectes electorals entre els anys 1919 i 1923.

Numèricament parlant, i agrupant en un mínim de títols, en aquest període s'imposen noms nous o se'n modifiquen alguns d'existents de la manera següent:

- a) Personalitats d'Elx o en relació amb Elx dins de la milícia, l'oligarquia, la cultura o la religió, prop de 30 carrers.
- b) Carrers amb topònims o elements definits popularment, uns 8 carrers.
- c) Polítics nacionals i internacionals, rescatats de la Història o gestes, així com elements legals i patriòtics, prop de 30 carrers.
- d) Personalitats de la cultura, tant nacionals com internacionals, uns 16 carrers.
- e) Finalment, carrers que són hagiònims, i fins i tot repetits en la llista de carrers, uns 6 carrers.

5. CANVIS DE DESIGNACIÓ EN EL PERÍODE DE LA REPÚBLICA I GUERRA CIVIL

Tal com he comentat en la introducció, amb la instauració de la Segona República, el 14 d'abril de 1931, la denominació dels carrers experimentà canvis, que, en alguns casos, arriben a ser, des d'un punt de vista actual, sorprenents, tant pels motius adduïts com pels noms proposats. Exemple dels primers són els que es donen en l'acta de 26 d'agost de 1932: «atenta comunicació de la Juventud Socialista de esta Ciudad, se ruega al Excmo. Ayuntamiento, acuerde cambiar los nombres de las calles que en la actualidad lo tienen de santos, por otros, de hombres prestigiosos dentro de la Ciencia, la Literatura, y de la cual se da cuenta por haberla hecho suya la Alcaldía». La qual cosa dona lloc a canvis com els ja citats en la introducció i que abasten una trent-

na de carrers i places, entre d'altres *Federico Engels*, *Carlos Marx*, *Rosa Luxemburgo*, *Mateotti*, *Felipe Turatti* o *Carlos Liebkenech* (abans Sant Antoni del Pla, Sant Joan, Sant Josep, Sant Roc, Mare de déu de l'Assumpció, Mare de déu del Rosari, respectivament). Òbviament, noms amb una forta càrrega política i ideològica. Dins l'àmbit de ciència i literatura, podríem citar els de Gabriel Miró, Santiago Rusiñol, Maestro Albéniz, Àngel Guimerá, Pintor Sorolla, Fernando Díaz de Mendoza, Maestro Sarasate, Concha Espina, Dr. José Sanchiz Banús, Dr. Jaime Vera, Carmen de Burgos «Colombine», Maestro Saco del Valle, Maestro Inurria, José i Miguel Echegaray, Dr. Rico i Maestro Granados, el quals substituïen, respectivament: Nou de Sant Antoni, Sant Jaume, Mestre Albéniz, Sant Pasqual, Sant Pere, Santa Bàrbera, Sants Metges, Ànimes, Àngel, Cases de la Mare de déu, Mare de déu de la Llet, Mare de déu del Remei, plaça de Santa Isabel, Fatxo, Sant Francesc Xavier i Porta Xiquica de Sant Joan. Alguns d'aquests canvis han perviscut fins a 1984 i, fins i tot, a l'actualitat.

A la fi de març de 1935, s'encarrega la «rotulación de varias calles que se hallan desprovistas de nombre [...] conferir a la Comisión de Policía y Ornato el encargo [...] presente una relación con los nombres de propuesta»,⁵ la qual es concreta, una setmana després amb noms que fan referència a personatges locals, com ara Francisco Torregrosa, Marceliano Coquillat, Don Luis Llorente, Maestro Giner, Manuel López Quereda, Teodoro Llorente o General Cosidó. Es contempla, a més a més, honorar personatges de diversos àmbits de la ciència o la cultura, com ara Rubén Darío, Isaac Peral, Dr. Giménez Díaz, Gabriel y Galán, Mariano Luiña, Oscar Esplá, Eslava, Espronceda, Mariano Benlliure, Maestro Serrano, Velázquez i Pablo Emilio Roux (metge). Molts d'aquests noms continuen vigents en l'actualitat. Al començament de 1936, es reconeixen els mèrits de Pere Ibarra Ruiz i se sol·licita per Juan Orts Román que el carrer Comte, on vivia, prenga el seu nom, acord que es fa efectiu a meitat de març. A finals de 1936, durant la Guerra Civil, es planteja que:⁶

existían en esta ciudad varias calles rotuladas con nombres de personas que en vida profesaron ideas completamente opuestas al significado político que encarna el Frente Popular y que estimaba que era una necesidad el sustituir el nombre de las calles que se encontraran en este caso, por otros más merecedores de este homenaje [...] se proponga a la Corporación las calles cuyos nombres han de ser sustituidos, indicando el nombre con el que debe rotularse.

Així, apareixen els noms de Durruti, *avenida de Rusia*, *avenida de Méjico*, *plaza de Emiliano Barral*, etc., que corresponen, respecti-

⁵ Acta municipal, 27-3-1935, AHME

⁶ Acta municipal, 9-12-1936, AHME

vament a Porta d'Oriola, Marqués d'Asprella, carretera de Crevillent i plaça de Santa Maria. I es fa notar, finalment, que: «se revisen los nombres de las restantes calles de esta ciudad, por si existiera alguno que deba variarse». Igualment, es proposa recordar les víctimes dels luctuosos successos del 12 de febrer de 1936 i el 24 d'abril següent, amb el canvi del nom del carrer Ruiz de Alda (Miguel de Unamuno) pel de *Víctimas del 12 de febrero*.

Novament, al maig de 1936 es feu un canvi de denominacions de carrers amb connotacions que es podrien considerar no pròximes a les idees polítiques d'aquells que aleshores governaven el municipi. Es proposaren noms com ara *Sargento Vázquez*, que substitueix el carrer Sant Pascual del barri del Raval (l'actual Lluís Vives), Don Ramón del Valle Inclán, que substitueix a *Capitán Sediles* i Alejandro Lerroux (actuals carrers Alfonso XII i Juan Ramón Jiménez) o *El Socialista* (Diari obrer, actual Salazar Alonso), entre d'altres. El 1937, com a continuació d'aquesta línia, apareixeran els noms de Domingo Germinal (substitueix Dato –carrer Troneta–), Francisco Ascaso (substitueix Canalejas –Corredora–), Doctor Isaac Puente (substitueix *Obispo Siuri* –Lepanto–), *avenida del 19 de julio* (substitueix *paseo de Francos Rodríguez* –Eres de Santa Llúcia–) i l'il·licità Juan Brufal Miralles (substitueix Sagasta –Hospital–).

A finals de 1937, l'actual carrer Ample, que va tindre la denominació oficial durant molts anys de Cánovas del Castillo, es proposa el canvi de la retolació per la de *Siete de noviembre*.⁷ Un any després se sol·licitava que per a l'aniversari de la data titular del carrer estiguera posada la placa. No he trobat cap altra referència a aquesta titularitat. A més, aquest carrer ja va tindre una proposta de canvi de denominació a principis de 1932, en aquella ocasió es proposà anomenar-lo Juan de Jaurés. Un canvi que possiblement no arribà a fer-se, ja que no he tornat a trobar aquesta denominació en cap document posterior consultat.

Des de principi de 1938, són poques les modificacions de denominació de carrers o places que se sol·liciten, ja que s'havia canviat quasi tot el nomenclàtor de carrers de la ciutat. No obstant això, encara es fa alguna proposta puntual, com ara la d'atorgar el nom de *Ciudad de Granollers* al carrer que tenia dedicat el bisbe Tormo. Una vegada recordats i coneguts els grans mereixements del citat bisbe, aquesta proposta es retirà. Igualment se sol·licità el canvi de nom de l'actual carrer Filet de Dins, en aquell temps *Mecánico Rada*, pel de *Piloto José Uturbi*. Desconexem si finalment fou aprovat aquest canvi, tot fa pensar que no, perquè no torna a aparéixer aquesta denominació en cap de les actes

⁷ Data corresponent a l'inici de l'anomenada Revolució d'Octubre (25 d'octubre de 1917, segons el calendari vigent a Rússia) que portà Lenin a assolir el poder.

municipals següents. Aquestes són les últimes propostes abans que es redacte la primera de les actes, després de l'arribada de les tropes franquistes a Elx, amb el títol de: «constitución provisional de la comisión gestora de Elche el seis de abril de 1939, III año triunfal», comença el següent període.

Si fem un resum quantitatiu, els canvis viscuts durant aquest període, queden resumits en la manera següent:

- a) Personalitats d'Elx o relacionades amb la ciutat de la indústria, la milícia, la cultura, la ciència o la política: prop de 40 carrers.
- b) Carrers amb topònims o elements definits popularment: dos carrers.
- c) Polítics o militars nacionals i internacionals, rescatats de la història o gestes, així com elements legals i patriòtics, o dates: prop de 40 carrers.
- d) Personalitats de la cultura, tant nacionals com internacionals: algun més de 40 carrers.
- e) Finalment, altres carrers que apareixen en la llista de carrers: una mitja dotzena.

6. CARRERS DE *CAÍDOS POR DIOS Y POR ESPAÑA*.

ETAPA FRANQUISTA.

Pocs dies després de l'arribada de les tropes de Franco a la ciutat, l'acta de Comissió Gestora de 12 d'abril de 1939 arreplega un escrit de:

Don Juan Orts Román exponiendo varias consideraciones al efecto de perpetuar la memoria de los asesinados por la ola roja en las calles y caminos de esta Ciudad, rotulando con los nombres de todos y de cada uno las calles de la misma embadurnadas con nombres extraños que no sólo deben olvidarse por representar ideales marxistas y que deben enterrarse para que brote la siempre-viva de los pobrecitos mártires de la fiera humana aunque transformadora del ser racional envenenada y dominada por la locura execrable doctrina antihumana.

Això ja ens dona motiu per a pensar en els grans canvis que es produïren en el nomenclàtor dels carrers locals. Es començà a denominar els carrers tradicionals amb els noms proposats per la Comissió Gestora. S'obvià, en molts casos, els canvis del període republicà. En l'acta d'11 d'octubre de 1940 s'arrepleguen les modificacions i propostes de noves designacions per a carrers que no en tenen, en els següents epígrafs:

Aprobar la relación de variaciones de nombres de calles confeccionada por la Comisión [...] y por los que se restablece los nombres tradicionales de las calles de Elche, y se suprimen aquellos que son una ofensa para el Régimen Nacional Sindicalista. En consecuencia sufren alteración las siguientes calles restableciendo el antiguo [entre els carrers citats, apareix el nom de Fray Luis de León] [...] Igualmente y a fin de honrar a personas destacadas en la Organización Nacional Sindicalista suprimiendo al mismo tiempo los nombres que pudieran ser una ofensa para el actual Régimen se cambian los siguientes nombre.

En aquest últim apartat sí que s'hi alteren alguns dels noms tradicionals a favor de personalitats pròximes al règim: *García Morato, Dr. Albiñana, avenida de Eugenio d'Ors, Capitán Cortés, Torres Quevedo, paseo de los Caídos, plaza de los Reyes Católicos i Federico García Sanchiz*. «Existiendo lugares edificados dentro del casco de la población, cuyas calles no tienen nombre, se acuerda darles los siguientes». Així es posaran noms com Zumalacárregui, El Cid, *Santuario Virgen de la Cabeza, Cardenal Cisneros, Pizarro i Martínez Anido*. En total es modificarà el nom de 75 carrers. Als espais urbans claus se'ls atorgà el

Fig. 2. Imatge aèria d'Elx, presa el 1956. Font: <http://centrodedescargas.cnig.es> (PNOA-H_AMS_1956-57_OF_ETRS89_HU30_h50_0893.ecw). Poden observar-se els llocs següents: des de l'angle superior esquerre, la carretera d'Asp, que es prolonga pel carrer Jorge Juan. La línia fèrria des de l'angle inferior esquerre amb la corba del traçat que fa que isca per l'angle superior dret (1-2). Dalt de la via, poques estructures urbanes, però poden reconèixer-se, el camí dels Magros (3), la futura Diagonal (4) i el carrer Nit de l'Albà (5) (a Carrús Est). A Carrús Oest, l'inici de la construcció del Barri de la «Sagrada Família» (6). El Cementiri Vell (7), a l'esquerra i el Camp d'Altavix (8) a la dreta.

nom dels gestors de la victòria franquista, els «màrtires de la causa» i els llocs heroics: *El Generalísimo* i José Antonio Primo de Rivera encapçalen el llistat. Aquests substituïren els noms de *plaza de la República* (plaça de Baix) i Glorieta, igual que els generals Mola, Yagüe, Moscardó, Sanjurjo, Goded, etc. (respectivament: Castelar –Solars–, *avenida de Méjico* –Antonio Machado–, *Pablo Iglesias* –la Sénia–, marge oest del riu entre els ponts nou i del ferrocarril, Gabriel Miró, etc.). Entre els «màrtires»: *Onésimo Redondo* (*Pi y Margall* –Almòrida–), *Calvo Sotelo* (*Canales* (*Francisco Ascaso*) –Corredora–), *Ramiro Ledesma* (*La Torre*, actual Federico García Lorca) o els llocs com *Alcázar de Toledo* (*Torrijos* –Olivereta–) o *Sitio de Oviedo* (*Ángel Llorca* –Azorín–).

Amb el desarrollismo dels anys 1960, la ciutat s'estén cap al nord (Carrús) i pel Pla; així mateix cap a la zona de l'Escorxador i *Portes Encarnades* i el popularment conegut «Barri de la Rata». Aquesta expansió dona lloc a nous carrers i places, on un total de 134 «Caídos por Dios y por España» tindran dedicat un carrer. Això ocorregué en dues grans etapes, la primera a partir de març de 1957 i la segona a partir de setembre de 1960, en la qual s'hauran completat els carrers amb els noms de tots els «Caídos». Al mateix temps, es dugueren a terme altres designacions, sobretot les que fan referència a les entrades i eixides de la ciutat. La *plaza de Benidorm*, entrada a la ciutat des d'Alacant, l'*avenida de Novelda*, des del nord, la *plaza de Crevillente*, en la seua entrada per l'oest. L'*avenida de Santa Pola*, els il·licitans reconeixien així la proximitat amb la vila marinera. D'altra banda, és a meitat de 1965 quan l'entrada des d'Alacant rep el nom oficial d'*avenida de Alicante*. En aquest període Barcelona i Madrid donaran nom a dues places ordenadores de les zones de Carrús est i oest, respectivament. La construcció de barriades obreres al nord i al sud de la ciutat: El Toscar i *San Antón*, principalment, faciliten l'assignació de topònims locals com ara els noms de partidors de la séquia Major del Pantà i de la de Marchena.

En resum, durant el franquisme es anomenaren al voltant d'uns dos-cents espais públics, si considerem els relacionats amb la recuperació de noms tradicionals i els dedicats a «Caídos por Dios y por España». L'acta de 17 de febrer de 1977, en la qual es presenta la moció: «propuesta de clasificación de calles a efectos fiscales: [...] 1ª categoría, 20 calles; 2ª, 49 calles; 3ª, 86 calles; 4ª, 171 calles; 5ª, 205 calles i 6ª, 36...», ha permés a l'autor fer una estimació total de 567 carrers.

Quant a l'estimació del nombre de carrers, al final d'aquest període, el 17 de febrer de 1977 es presenta la moció de «propuesta de clasificación de calles a efectos fiscales: [...] 1ª categoría, 20 calles; 2ª, 49 calles; 3ª,

86 calles; 4ª, 171 calles; 5ª, 205 calles i 6ª, 36 calles». La quantificació parcial que hem fet a partir d'aquesta acta fa un total de 567 carrers.

7. CARRERS DE LA DEMOCRÀCIA

Amb la primera corporació municipal de la democràcia s'aprovaren el primers canvis de noms d'espais públics lligats al franquisme.⁸ Es començà pels més significats: *plaza del Generalísimo*, es denominà plaça de Baix; *calle de Calvo Sotelo*, es denominà Corredora; *plaza de José Antonio*, feu la Glorieta; *la plaza 18 de Julio*, plaça de la Constitució; el *paseo de los Caídos*, passeig de Germanies; el *paseo del General Sanjurjo*, avinguda del País Valencià. Uns dies més tard es proposen nous canvis a favor de noms tradicionals o sense càrrega ideològica, així es recuperen els carrers: Olivereta, Porta d'Oriola, Solars, o bé avinguda de les Corts Valencianes i Palmerers. L'1 de novembre de 1979, en mocions successives, es proposen tant modificacions com designacions noves: «en la misma línea de suprimir aquellas denominadas de carácter político». Així, es proposen els noms: la Sénia, Gabriel Miró i Vicente Blasco Ibáñez (aquestes, com hem vist ja es van emprar en el període republicà). Durant la presentació d'aquest punt s'obri un debat entre els quals es recullen els diversos punts de vista:

sólo debe recurrirse al cambio cuando se trate de nombres de arraigo popular[...] en el caso de la calle Pío XII, considera se podría evitar el disgusto de algunos vecinos, puesto que implica suprimir el de una persona destacada por otra, cuando podría haberse buscado otra calle importante antes de efectuar el cambio[...] en lugar de actuar por fases debía hacerse un estudio proponiendo qué nombres de calles han de cambiar de denominación, quienes deben desaparecer y quiénes deben dedicárseles calles[...] [d'altra banda], se estima procedente y justa la dedicación de los jardines a Julio Mª. López Orozco [...] [Així es contempla en el punt següent de l'ordre del dia]: en el sentir de gran parte de la población ilicitana está arraigado el deseo de que se perpetúe públicamente la memoria del que fue ilustre hijo de Elche, el Sr. D. Julio María López Orozco, cuya actividad humana y profesional trascendió a todas las capas sociales de la ciudad; esta Comisión ha considerado que como público testimonio de reconocimiento a la citada personalidad, se dé el nombre de Jardines de D. Julio María López Orozco a la zona ajardinada comprendida en el margen derecho del Vinalopó, tramo desde el Puente de Canalejas hasta el final de la Avinguda del País Valencià[...] [Igualment, el següent punt recull una altra moció on es presenta:] Escrito de Acción Republicana Democrática Española, en el que hace referencia al presentado con fecha de 22 de octubre de 1977, solicitando que la actual calle de Pío XII volviera a su anterior

⁸ Acta municipal, 21-05-1979, AHME.

denominación de Capitán Lagier [...] que el domingo 28 de octubre se cumplen 82 años del fallecimiento de aquel entrañable coterráneo nuestro, gran defensor de las libertades patrias, Capitán del “Buenaventura” [...] dictaminada favorablemente por la comisión de Gobernación. [*l es conclou amb una reflexió sobre el tema que s'ha presentat al llarg d'aquest treball:*] el asunto de cambio de denominación de calles es un esfuerzo de recuperación de memoria histórica.

Uns dies més tard, es modificaren els noms existents en determinats carrers per alguns altres recuperats d'èpoques anteriors o noves aportacions amb un clar intent de «despolititzar» el nomenclàtor:⁹ Pi i Margall, Poeta Miguel Hernández, Antonio Machado, Llauradors, Miguel de Unamuno, Vicente Aleixandre, avinguda de la Llibertat, Pablo Picasso, Joan Miró, Juan Ramón Jiménez, Valle Inclán, José Echegaray, Pío Baroja, Azorín, Fatxo i Federico García Lorca. El primer any de govern municipal democràtic s'acaba amb la proposta de noms per als carrers del barri dels Palmerars, que, de manera significativa, crida l'atenció per designar-los amb noms d'arbres propis del camp d'Elx: Magraner, Llimoner, Taronger, Morera, Ametler, Eucaliptus, Xop Il·licità, Olm i Avet. L'últim cas constitueix l'excepció: l'«avet» no és un arbre local. La justificació, però, l'hem trobada en l'acta de 21 d'abril de 1965:

la adquisición de finca para el patrimonio municipal [...] edificio para Instituto de Enseñanza Media y Formación Profesional [...] los terrenos de que se trata están incluidos dentro del plan de ordenación urbana, zona de protección de los palmerales[...] dos parcelas colindantes que describen así: a) un trozo de tierra plantado de palmeras conocido con el nombre de Huerto Juan de Abet y San Joaquín, con una casa de labor[...] situado en el partido de Huertos y Molinos de este término, con riego de Abet.

És a dir, el nom fa referència a topònims locals: a l'hort que existí en la zona que hui ocupa l'IES L'Assumpció i a un partidor, en el mateix lloc, de la séquia Major del Pantà.

8. CARRERS DE COMENÇAMENTS DEL SEGLE XXI, QUE POSEN LÍMITS A ELX

Ens aproparem a la qüestió dels carrers de començament del segle XXI fent dues consideracions. D'una banda, l'aspecte que presenta des del punt de vista geomètric. És a dir, considerem el perímetre actual de la ciutat –supera els 18 km–, el qual inclou les partides rurals que fiten el nucli urbà. Aquestes representen una continuïtat geogràfica i comparteixen serveis. Tradicionalment, aquests límits, en els PGOU apa-

⁹ Acta municipal, 20-11-1979, AHME

reixen com els vials de circumval·lació sud i ronda nord, tot i que hui, han sigut superats. En segon lloc, a més de la consideració anterior, cal incloure els carrers que han emplenat aquestos espais i les dedicatòries corresponents d'espais públics.

Comencem per referir-nos, si seguim el fil cronològic, a la carretera de circumval·lació sud (l'actual CV-8500) que, des que l'11 d'abril de 1947 s'inclou en l'ordre del dia: «plan adicional al vigente de Caminos Locales del Estado, figurando, entre otros, el señalado con el nº 17, que se refiere a la carretera de cintura de Elche con Puente», no ha deixat de limitar l'expansió urbana. Actualment, forma part de la xarxa de vials municipals. Començarem per l'accés des de Múrcia: el primer tram, el carrer Pere Joan Perpinyà, s'inicia com a continuació de l'avinguda de Crevillent (que forma part de la carretera N-340), des de la rotonda on conflueixen, a més, l'avinguda de la Llibertat i els carrers Ondara, Tirant lo Blanc, Antonio Machado i Jacarilla.

A continuació la gran rotonda que distribueix el trànsit que accedeix a Elx des de Múrcia pel carrer Xile, fa que la nova avinguda de l'Alcalde Ramón Pastor iniciï la secció següent del recorregut en direcció NO-SE, fins que superada la rotonda on comença la coneguda carretera de Matola (CV-875), canvia lleugerament de direcció i s'orienta cap a l'ONO-ESE, direcció que manté fins que, passat el pont d'Albarrasina,¹⁰ i després de superar la rotonda de l'encreuament amb la carretera de Dolores (CV-855), pren una direcció SO-NE. D'ací fins a la rotonda on s'inicia la carretera de la Marina (CV-853), el vial està dedicat a Antonio Buero Vallejo i Gloria Fuertes. La continuació fins a la rotonda que facilita l'accés a la carretera d'Asprella (CV-854) s'anomena carrer Metgessa Gloria Miñana Román. Continua amb el nom de carrer Aldaya fins a l'encreuament amb el carrer Beniardà, on torna a ser carretera de circumval·lació sud, fins a l'encreuament, mitjançant la rotonda, amb la CV-865 (carretera de Novelda a Santa Pola), que pren el nom del vial que formava part del barri de Sant Antoni, carrer Pintor Benedito, en direcció SO-NE. Al final del perímetre del barri citat, amb una rotonda que dona inici a la carretera de l'Altet, canvia el nom a Ciutat de Figueres, fins a la rotonda dedicada a l'Afició de l'Elx CF amb un lleuger canvi de direcció i s'orienta cap a l'est. Des d'aquest punt, amb una direcció que s'aproxima a la S-N amb el nom de carrer Bartzell que finalitza en la font monumental al mig de l'avinguda d'Alacant.

Ara fem el recorregut per la ronda nord –aproximadament, ja que mai va arribar a tindre una plasmació física en el terreny–. S'inicia amb l'avinguda de la Universitat d'Elx, amb un traçat mixt (curvilini-rectili-

¹⁰ Aquest topònim és anomenat de diverses maneres, com ara el 21 de setembre de 1962 es diu: «que salva el foso del Río por el Puente de *Barracina*» i el 2 de març de 1964: «Carretera de Circunvalación (Cuesta de *Barrasina*) y Río Vinalopó». Pont d'Albarrasina, en el Corpus Toponímic Valencià.

ni: SSO-NO). A partir d'ací, la projectada ronda nord, continuava amb la mateixa direcció travessant les terres de labor d'aquell moment fins, aproximadament, on es troba el pont del Bimil·lenari, per on travessaria el riu i iniciaria la part nova del recorregut, des de la rotonda on està situada la torre del Pont, en direcció SE-NO amb el nom d'avinguda del President Lázaro Cárdenas del Río. Al final, després d'un brusc canvi de direcció, pròxim al NE-SO, iniciem el recorregut del carrer Almanza, que, després de superar l'avinguda de Novelda i ajustat al recorregut actual, finalitza amb la ronda oest de Carrús (CV-8515).

Per descomptat, tots els límits esmentats, a hores d'ara, podem comprovar que han sigut superats, bé per urbanitzacions o bé per zones industrials. Els noms que s'han donat als vials són molt diversos, des de topònims i personatges locals: l'Altet, Atzavares, Jubalcoi, Periodista José Andreu, Jaime Latour, María Selva, etc; i del món de la cultura: Adolfo Marsillach, Goya o Zurbarán; o de la política, tant nacional com local: President Adolfo Suárez, Alcalde Juan Hernández Rizo, María Belmonte, etc. També n'hi ha que fan referència a localitats de la Comunitat Valenciana: Lliria, Mislata, Utiel, etc; o països del món: Brasil, Argentina, Uruguai, etc; o els dedicats a localitats que, en la major part, tenen a veure amb la indústria del calçat o afins que ocupen l'espai del polígon industrial de Carrús: Alfaro, Arnedo, Vall d'Uixò, etc. Altres noms fan referència a elements de la *Festa*: Cadafal, la Vespra, la Porta del Cel; o dones, locals o nacionals que han deixat petjada en la història, ja siga local o general com ara: Celia Lozano, Mari Cruz Álvarez, María de Maeztu, etc; i entitats o dates significatives: UNESCO i 8 de març, per exemple. Fins ara, en aquests espais no s'ha produït cap modificació de les dedicatòries.

9. UN CARRER ESTUDIAT A FONTS: ALFONS XII. ESPAIS DIVERSOS. CURIOSITATS

Perquè pugua observar-se la «vida» d'un carrer al llarg del temps, n'he escollit un de cèntric, que abasta un llarg període i prolix en canvis en la denominació, així com un ús divers al llarg de la història. He escollit el carrer Alfons XII:¹¹ en l'actualitat, aquest carrer comença a l'altura de la passarel·la del Mercat i es prolonga fins a l'accés del pont de la Mare de Déu; recorre el marge esquerre del riu Vinalopó. En els inicis començava en la corba que dona accés a la Plaça de Baix. L'orientació és N-S.

L'amplària és de 10 metres i té voreres a banda i banda. En el tram des de la passarel·la fins al pont Nou (pont de Canalejas) la vorera que-

¹¹ Alfons XII, rei d'Espanya des de 1875 fins a 1885.

da a l'esquerra ja que a la dreta hi ha un xicotet jardí amb mirador sobre el riu. En el tram entre els ponts Nou i de Santa Teresa, a l'esquerra continua la vorera, mentre que a la dreta, en quasi tot el recorregut hi ha porxadetes. Hi trobem també accessos per a vianants al llit del Vinalopó. La circulació de vehicles és en un sentit només: des del pont Nou cap a la plaça de Menéndez Pelayo i el Mercat, és en sentit sud cap al nord; però, des del pont Nou cap al pont de la Mare de Déu, es fa en sentit oposat, és a dir, N-S. En tots dos casos amb un sol carril.

En l'accés cap a la plaça de Baix, cantonada amb aquest carrer, es presenten dos edificis singulars: a l'esquerra la casa de la família del metge il·licità Andrés Bru i, a la dreta, la casa de la família Serrano. En la vorera dels nombres parells, a meitat del trajecte, es troba un edifici restaurat, que presenta una façana amb una certa singularitat. Ací han estat les oficines i maquinària de la gestora elèctrica il·licitana coneguda com a CODESA,¹² que es reconvertiren després en sales de cinema i hui estan sense ús.

Fig. 3. Part nord del carrer Alfons XII

¹² Compañía de Distribución de Electricidad, S.A. Vegeu el treball de Gregorio Alemañ (2019), «De las fábricas de luz» en <http://www.yporque-nounblog.com/2019/01/de-las-fabricas-de-luz-en-elche-1.html>

En la vorera dels nombres imparells, s'alça un edifici de certa monumentalitat on es va instal·lar la central de telèfons, amb locutoris i oficines i que actualment està tancat al públic, tot i que continua tenint ús tècnic per part de Telefónica.

Fig. 4. A l'esquerra, façana de l'edifici que allotjà l'empresa elèctrica CODESA; a la dreta, detalls del vidrat i reixa de la balconada.

Fig. 5. En el centre de la imatge, l'edifici de Telefónica.

La resta d'edificacions és diversa, de tres o quatre altures, i de construcció que varia dels anys 1950 fins a començaments del segle XXI. La tipologia és variada, com evidencien les façanes. El carrer Alfons XII es pot qualificar de comercial, ja que quasi tots els baixos estan dedicats a activitats comercials: cafeteries, telefonia, immobiliàries, material escolar i d'oficina, alimentació, joieria, vestuari i moda, etc.

En la *Historia de Elche* d'Alejandro Ramos¹³ consta que: «se acordó dar su nombre en 1897, a la calle que iba desde la Travesía de la Rambla del Arrabal hasta la plaza Mayor, o sea, el trayecto que ocupaba el antiguo camino del Huerto de Gil». Aquest acord es pot llegir en l'acta municipal del 9 d'octubre de l'any esmentat.

En la relació del «Plano Geométrico de la Villa de Elche. Con las citas de los Edificios y Calles más principales. Delineado en 5 de Octubre de 1849. Josef González», no hi apareix aquest carrer per haver-se format quan es feu el traçat urbà de la carretera de l'Alt de les Talaies a Múrcia, a mitjan segle XIX, fet que va obrir a la circulació una nova via amb capacitat adequada per a les necessitats que es preveien. Un carrer –hui inexistent– que enllaçava aquesta amb la de Mare de Déu del Carme i rebia el nom de baixada a l'hort de Gil.

Els successius canvis en la denominació del carrer al llarg de la història és una característica que fa singular aquest espai urbà, sotmés als avatars polítics. Just a l'inici de la proclamació de la II República, el 22 d'abril de 1931, s'acordà: «el cambio de rotulación de las siguientes calles y plazas [...] la calle Alfonso XII, Capitán Sediles».¹⁴ Com el trajecte del carrer comprenia des del pont Nou fins el carrer de Sant Joan, en l'acta de 3 d'abril de 1935 llegim:

Por el presidente de la Comisión de Policía y Ornato, en nombre de la misma, propuso la rotulación de las calles siguientes: [...] la calle Capitán Sediles se dividirá en dos trozos: uno desde el principio hasta el Puente de la Virgen, que se denominará Avenida de Alejandro Lerroux, y otro que comprenderá el resto de la calle y que continuará con el nombre de Capitán Sediles. Deberán adquirirse las placas para la rotulación con cargo al presupuesto municipal [...] Debiendo colocarse según está prevenido, a la izquierda de las entradas de dichas vías públicas.

Posteriorment, s'acorda un nou canvi de denominació d'aquest carrer, com així consta en l'acta de 8 de maig de 1936:

La Comisión de Policía y Ornato Público considera que deben variarse la nomenclatura de algunas de las calles de esta Ciudad, bien porque los nombres que en la actualidad tienen son de personas cuyos actos o ideas son completamente opuestos al

¹³ Alejandro RAMOS FOLQUÉS (1970), *Historia de Elche*, vol. I, Talleres Lepanto, Elx, p. 550.

¹⁴ <http://redaragon.elperiodico-dearagon.com/trebede/dic2000/articulo2.asp>.

sentir manifestado por el pueblo en recientes ocasiones, ya sea porque todavía tiene nombres de santos y al efecto ha realizado un estudio del asunto y por ello propone a S.E. sean variados los nombres de las siguientes calles, las que deberían rotularse con los que también se indican: [...] Las “Lerroux y Sediles de Don Ramón del Valle Inclán”.

En el plànol fet pels alumnes de la Escuela Municipal de Dibujo el 1935, aquest carrer figura com Alejandro Lerroux.¹⁵ Després de la Guerra Civil es produí un nou canvi en la retolació d'aquest vial, com arreplega l'acta de l'11 d'octubre de 1940:

Aprobar la relación de variaciones de nombres de calles confeccionada por la Comisión [...] y por los que se restablece los nombres tradicionales de las calles de Elche, y se suprimen aquellos que son una ofensa para el Régimen Nacional Sindicalista. En consecuencia sufren alteración las siguientes calles restableciendo el antiguo: [...] Capitán Sediles, Alfonso XII.

S'observa que, tal vegada, l'últim canvi proposat, el de Valle Inclán, encara que es feu oficial, no fou definitiu. En el nomenclàtor que es desenvolupa en la proposta de classificació de carrers a efectes fiscals de 17 de febrer de 1977, el carrer continua amb el nom d'Alfons XII. Tradicionalment s'indica que el tram de carrer entre la pujada a la plaça de Baix i l'accés a la plaça de Menéndez y Pelayo, es va denominar *Salnitre* (Salnitre), segons Alejandro Ramos: «Así denominada por hallarse en ella una fábrica de salitre para la pólvora». Les actes municipals han deixat un rastre d'informació molt valuosa relacionada amb l'entorn de l'hort de Gil i, per tant, del que serà el carrer Alfons XII:¹⁶

Algunes informacions recollides en les actes municipals amb referència a l'entorn de l'hort de Gil i, per tant, del que serà el carrer Alfons XII:

Informado el Cabildo que la Balsa donde se recogen las aguas del huerto de palmas titulado de Gil arroja un olor “ediondo” y que tal vez era la causa de las enfermedades que experimentan las familias que habitan en las inmediaciones de la propia balsa como así lo opinan también los médicos... limpie perfectamente la mencionada balsa, esto es cada quince días desde 1º octubre hasta fin de mayo y cada ocho días el resto del año.

La il·luminació o la construcció d'una vorera, aporten un tocs de «modernitat», com arreplega l'acta de 6 d'agost de 1844:

A invitación de la Comisión de Ornato público acordó el Cabildo se coloque un farol de “reberbero” en la calle del Huerto de Gil, y en sitio donde pueda quedar toda perfectamente iluminada. I, en la de 8 octubre de 1892: [...]acera junto a la tapia del Huerto de Gil desde el Puente hasta la Plaza Mayor.

¹⁵ P136/4, AHME.

¹⁶ Acta municipal, 29-09-1842, AHME.

En l'última dècada del segle XIX, es va sol·licitar per Juan Soler i Casamitjana la concessió del servei d'un tramvia mogut a vapor entre Alacant i Crevillent.¹⁷ Posteriorment, la Societat Anònima belga «Compañía de Tranvías y Ferrocarriles Vecinales Españoles» comprà la concessió. El traçat de la via passa per aquest motiu, amb una corba accentuada, per abastar la plaça de Baix, segons s'arregla en l'acord municipal de 21 de maig de 1904:

Visto el proyecto que el Administrador Delegado de la Compañía General de Tranvías y Ferrocarriles Vecinales en España, concesionaria del tranvía a vapor de Alicante a Elche y Crevillente, ha presentado en la Jefatura de Obras Públicas de la Provincia para variar el trazado en la travesía de esta Ciudad para adaptar sus curvas al material móvil que se ha de emplear en la tracción, se acordó informar que el Ayuntamiento no halla inconveniente en que se introduzcan en el trazado las variaciones proyectadas pero obligándose la Compañía a retirar la vía de apartadero de la Plaza Mayor en el término de un año y sin que nunca pueda tener material en dicha plaza.

Aquesta obra va facilitar que se sol·licitara amb més força la construcció d'un pont nou que donara un servei més eficaç a la carretera. A més, les actes municipals es fan ressò de diversos successos vinculats amb aquest carrer. Així, per exemple, podem llegir el següent:

[Acta del 13-09-1924] abrir una puerta en la fachada de la casa en que está instalada la Sociedad Popular Eléctrica de la calle Alfonso XII. [10-06- 1931] Han podido observar que era de todo punto imprescindible la urbanización de las calles [...], Alfonso XII, [...] por lo cual proponían al Ayuntamiento adoptara acuerdo en tal sentido. [5-08- 1931] El Delegado Presidente de la Cruz Roja Local, solicitando autorización para derribar la casa número ocho de la Plza. de Cervantes y diez y nueve de la Calle Capitán Sediles. [2-09-1931] Se proyecten debidamente las alineaciones de las calles:[...] y que se proyecte la reforma y prolongación de la calle Capitán Sediles y su enlace con la de San Juan. [14-10-1931] De las gestiones practicadas para alquilar una casa en la calle que se llamaba Alfonso XII que hoy tiene el nombre de Capitán Sediles [...] local para escuela¹⁸. [28-10- 1931] Obras de alcantarillado en las calles Alfonso XII y Comandante Franco. [9-09-1932] Que en la calle del Capitán Sediles se pongan letreros que digan "Zona Escolar", en evitación que algún vehículo de tracción mecánica por exceso de velocidad, atropelle a algún niño de los que asisten a la escuela que en aquella calle está instalada. [8-06-1932] Condiciones para que Vicente Sansano Fenoll haga un muro de contención en Capitán Sediles. [22-06-1932] Condiciones para edificar en la calle de San Juan [...] fachadas de las casas que miran a levante en la calle del Capitán Sediles,

¹⁷ RO 22-08-1889.

¹⁸ Aquesta escola estigué regentada per «don Honorato».

en el trozo comprendido entre el Puente Viejo y el de Canalejas. [22-09-1933] Parcela de terreno de propiedad municipal, lindante con la finca llamada “El Jardín”, sita en la calle del Capitán Sediles, en la vertiente de la Rambla.

Tanquem aquest apartat amb alguns espais públics dels quals o bé s’ha oblidat la dedicatòria o tenen algun tipus de connotació curiosa.

Cal destacar l’acord municipal¹⁹ que tracta de fer efectiva la Llei d’Igualtat, en la qual es dona prioritat als noms de dones sobre el d’homes. A Elx, es dediquen diversos espais públics a les dones que destacaren d’alguna manera en la vida científica, cultural, artística, associativa, etc. En són exemples les primeres llicenciades en Medicina: Gloria

Fig. 6. Al carrer Antonio Sansano Fenoll trobem aquests models de diferents períodes. Segueix un altre model present encara en un bon nombre de carrers, com el del carrer Abadia o el carrer Alcoi.

Fig. 7. Una altra curiositat és trobar encara una doble designació, que per un motiu més o menys raonat s’ha cregut convenient que quedara, almenys, testimonialment. És el cas dels carrers Fossar/Rey Amadeo, Sant Jordi/Dr. S. Ramón y Cajal o Ample/ Cánovas del Castillo.

¹⁹ Acta municipal, 5-02-2016, AHME

Fig. 8. La plaça de Crevillent i el carrer Capità Antoni Mena, així com el de Diego Fuentes Serrano, presenten al seu torn un aspecte semblant, amb la particularitat de l'accent agut de «Capità», com es pot observar.

Fig. 9. El carrer Conrado del Campo, amb la placa inicial, de marbre roig i amb un element d'ornamentació que representa una lira en llautó daurat. La placa presentava aquest aspecte el 2012 i 2015, respectivament, pràcticament invisible.

Miñana i María Sanchis; la professora Margarita Fuster; la polifacètica Lola Puentes o la compromesa amb el moviment veïnal Lola González.

Hi ha diversos espais dels quals es desconeix el motiu de l'elecció del nom. Alejandro Ramos, en la *Historia de Elche*, aporta molts exemples amb el comentari afegit «sin datos». Hi ha també casos més recents, com els centrals carrers Riola o Terratreig; o més allunyats d'ací –al costat dels dipòsits de l'aigua de Carrús–, el carrer Piaña, que es va obrir quan es construí el Poliesportiu Municipal de Carrús Est, al voltant dels anys 1980.

Un altre cas curiós són els carrers als quals se'ls assigna un nom que mai no arriba a usar-se, ni per l'administració ni per la ciutadania. La proposta següent és un cas del que acabem de dir:²⁰

Proponen que a las calles travesía de Daoiz y travesía de Velarde se les dé el nombre de Álvaro de Utiel a la primera y de Andrés Ponce a la segunda, para que siguiendo el Ayuntamiento el propósito que manifestó al designar los nombres de las demás calles que forman aquella barriada se tribute recuerdo de admiración y respeto para los héroes de la Guerra de la Independencia.

Una altra curiositat la constitueix l'aspecte que presenten, en molts casos, les plaques que identifiquen els carrers. Trobem diversitat quant

²⁰ Acta municipal, 14-07-1915, AHME.

als materials i models: l'estat de conservació, brut de fang i pols en alguns casos, que les cobreixen o el maltractament al qual les han sotmeses companyies de telefonia, elèctriques o comerços.

10. CONCLUSIÓ

En un treball més ampli que estic desenvolupant aprofundisc en aspectes de l'ús que han tingut els carrers en un passat, la seua importància en funció d'aspectes socials o administratius, així com els canvis en la designació dels titulars, que en alguns casos han aconseguit un nombre que crida l'atenció, fins i tot una vegada fet el canvi, unes setmanes més tard, retrotraure'l i modificar-lo. Sembla que aquestes modificacions només afecten el paper en el qual s'escriu la proposta.

S'ha dit en diverses ocasions que la modificació de la titularitat d'un carrer s'ha realitzat d'una manera frívola. Hui hauria de fer-se una reflexió prèvia abans de prendre una decisió precipitada. En altres casos, davant de sol·licituds de canvi el govern de torn no se'n fa ressò; potser perquè el demandant és un partit polític en minoria. Els canvis de designació per a Pablo Iglesias o Wilson en el nomenclàtor en són exemples.

En qualsevol cas, el propòsit d'aquest treball s'haurà assolit si es dona a conèixer i, sobretot, es desperta l'interés en la ciutadania per saber què hi ha darrere del nom que té el seu carrer: l'origen del nom, les causes de la modificació, etc. En el treball s'intenta informar dels canvis de mentalitat, dels fets històrics, etc., que hi ha darrere de la denominació o modificació de la retolació.

En atenció a aquesta consideració plantege que el canvi de titularitat d'un carrer –o anomenar-lo per primera vegada–, ha de fer-se de forma reflexiva i consensuada. Això implicaria també consultar el veïnat, després d'informar-lo de les raons de la proposta de canvi o assignació de nom. Tot per a no veure'ns abocats a situacions en què, segons quin grup polític estiga gestionant els interessos del municipi, es promouen canvis que només satisfan el governant. En són exemples recents: el cas Dolores Ibaruri *La Pasionaria* o José María Pemán.

Tal vegada, el punt de partida pugua considerar-se la moció, ja citada, de 5 de febrer de 2016 en la qual s'aprova una proposta de l'Àrea de Participació, Responsabilitat Social, Comunicació, Transparència i Representació institucional: «Aprobar la incorporació de nombres de mujeres relevantes en la historia de Elche, a las vías, plazas o avenidas que se creen o que carezcan de denominación en la ciudad». Aquests plantejaments generals foren acceptats per tots

els grups municipals. D'aquesta manera es garanteix que la major part de la ciutadania està representada. A més, que si es fa referència a persones, aquestes aporten valors que siguen respectats i que, d'alguna manera, generen actituds per a ser emulats. Així mateix, s'acorda que les noves designacions, bé de persones, ciutats, plantes, etc. vagen acompanyades d'una xicoteta referència al motiu pel qual tindran l'honor de figurar als carrers il·licitans. Així, la seua memòria perviurà.

Agraïments: Agrair a amics i companys com Vicent Soler i Jaime Macià les seues col·laboracions i estímuls, així com al personal tècnic de l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME) per la gran competència mostrada en la resolució eficaç de dubtes que els vaig plantejar, així com per les aportacions sobre alguns aspectes puntuals que es trobaven en la seua labor diària i van pensar en el treball que estava realitzant.

No puc fer referència un per un, per ser-ne molts, a tots els altres amics i coneguts que m'han aportat cometaris des de la seua experiència i coneixement personal. Particularment l'agraïment a José Vicente Coves Navarro, membre de l'Associació Alacantina d'Amics del Ferrocarril, la seua aportació tècnica en la descripció dels temes ferroviaris de la introducció.

BIBLIOGRAFÍA

- AHME, Actes Municipals des de 1846 fins a 1980. Dins el text se cita la data corresponent.
- CASTAÑO, Joan - SANSANO, Gabriel, *Congrés d'onomàstica, XVII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*. Universitat d'Alacant, Barcelona 27 a 29-02-1992.
- GÓMEZ ORTS, Jaime (1996), *Ilicitanos de siempre*, Regidoria de Cultura - Ajuntament d'Elx, Elx
- GOZÁLVEZ PÉREZ, Vicente (1976), *La ciudad de Elche. Estudio Geográfico*, Departamento de Geografía. Facultad de Filosofía y Letras, València.
- IBARRA Y RUIZ, Pedro (1982), *Historia de Elche*, Colección Papers d'Elx, Manuel Pastor Torres, Editor, Elx.
- ORS MONTENEGRO, Miguel (2008), *Elx. Una ciudad en guerra, 1936-1939*. Librería Ali i Truc. Elx.
- ORS MONTENEGRO, Miguel (Coord.) (2006), *Elx, una mirada històrica*. Ajuntament d'Elx, Elx. En particular el capítol Vicente Gozálviz Pérez, «La Ciutat».
- RAMOS FOLQUÉS, Alejandro (1970), *Historia de Elche*, Talleres Lepanto, Elx.
- SALVADOR I JORDAN, Joan (2002), *Recull de malnoms del Camp i la Ciutat d'Elx*, Regidoria de Cultura - Ajuntament d'Elx, Elx
- SERRANO BRU, Antonio (1974), «Elche: 30 años de arquitectura», *Oro Verde (Green Gold)*, 14, núm. 105, p. 64-65.